

To'raev Anvar Ismoilovich

Buxoro davlat universiteti

arxeologiya va Buxoro tarixi kefedrasi

katta o'qituvchisi

a.i.turaev@buxdu.uz

BUXORO TURKMANLARNING OILAVIY QADRIYAT VA URF-ODATLARIDAGI O'ZIGA XOS IJTIMOIIY-MADANIY JIHATLAR

Annotatsiya. Shubu maqolada Buxoro hududida yashab kelayotgan turkmanlarning asrlar davomida sayqalashib, bizgacha yetib kelgan urf-odatlari va qadiyatlarini haqida so'z yuritiladi. Oila muqaddas dargoh bo'lib, turkman oilalarda yoshi kattalarning, oqsoqollarning alohida mavqei doimiy tarzda e'zozlab kelinganligi, o'ziga eng yaqin yoshi katta oila vakillarini sensirash odati ham o'ziga xos hurmat belgisi ekanligi va turkmanlarning boshqa xalqlardan ajratib turadigan oilaviy qadriyat hamda an'analari haqida maqolada bayon qilib o'tiladi. Urf-odat va qadriyatlar o'zining ma'lum bir qoidalariga, an'analarga asoslangan holda katta jamoa tarzida o'tkazilishi turkmanlarning o'zaro uyushqoqligini namoyon qilib kelganligi manbalar orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Globallashuv jarayoni, urf-odat, qadriyat, an'ana, xalklarning etnografiyasi, oila-nikoh, oila-jamoa, bobo-buvi, ota-ona, qozon bir, uylanmoq, Zarafshon daryosi, xider eli turkmanlar, patriarxal oila.

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ТРАДИЦИЙ ТУРКМЕНОВ БУХАРЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются обычаи и традиции туркмен, проживающих на территории Бухары, которые веками совершенствовались и дошли до наших дней. Семья является священной обителью, где в туркменских семьях всегда особо почиталось положение старших и аксакалов. Обычай обращаться к самым близким старшим членам семьи на «ты» является знаком уважения, что отличает туркменские семейные ценности и традиции от других народов. В статье также освещается проведение обрядов и традиций на основе определённых правил и обычаев в широком кругу, что демонстрировало взаимную сплочённость туркмен, что подтверждается источниками.

Ключевые слова: процесс глобализации, обычаи, ценность, традиция, этнография народов, семья и брак, семейная община, дед и бабушка, отец и мать, общий котёл, женитьба, река Зарафшан, туркмены хидэр эли, патриархальная семья.

SOCIO-CULTURAL FEATURES OF FAMILY VALUES AND TRADITIONS OF THE BUKHARA TURKMENS

Abstract. This article examines the customs and traditions of the Turkmens living in the Bukhara region, which have been refined over centuries and preserved to this day. The family is considered a sacred institution, where the status of elders and community leaders (aksakals) has always been highly respected in Turkmen households. The tradition of addressing the closest senior family members with formal respect is a distinctive mark of honor and represents a unique feature of Turkmen family values and traditions, setting them apart from other peoples. The article also highlights how rituals and traditions, based on specific rules and customs, were carried out collectively, which demonstrated the solidarity and unity of the Turkmens, as evidenced by historical sources.

Keywords: *globalization process, custom, value, tradition, ethnography of peoples, family and marriage, family community, grandparents, parents, common cauldron, marriage, Zarafshan River, Khider Eli Turkmens, patriarchal family.*

Kirish. Bugungi kunda yer yuzida sodir bo'layotgan globallashuv jarayonida har bir xalq, millat o'ziga tegishli asriy qadriyatlarini, urf-odat va marosimlarini saqlab qolishga e'tibor qaratib kelmoqda. Chunki, etnoslararo madaniy yaqinlashuv ularning turmush tarzida yangi qadriyatlarni shakllantirishi bilan birga, milliy madaniyatlardagi o'ziga xoslikni asta-sekinlik bilan unifikatsiyalashishiga, ma'naviy qadriyatlarining o'zgarishiga, ularning bir-biri bilan umumiy jihatlarni kasb etishiga, hatto unutilib borishiga, ham sabab bo'lmoqda. Bir hududda istiqomat qilib kelayotgan turli etnos vakillarining urf-odat, qadriyat va an'analarini tadqiq etish, ushbu xalqlarning etnografiyasini yaxlit tarzda va chuqur o'rganish imkonini beradi. Har bir xalqni boshqasidan ajratib turuvchi muhim etnografik belgilardan biri, uning urf-odatlari va marosimlari hisoblanadi. Marosim inson hayotida moddiy va ma'naviy talab va ehtiyoj orqali yuzaga keladigan ijtimoiy hodisadir[1,73].

Buxoro vohasidagi turkmanlarning oilada va jamiyatda tutgan o'rni, farzand tug'ilishi, uni tarbiyalash bilan bog'liq marosimlar, oila-nikoh munosabatlari va dafn marosimlari atroflicha tadqiq qilinmagan masala hisoblanadi. Mazkur masalada ilmiy adabiyotlar bilan birga, dala etnografik tadqiqotlar asosida izlanishlar olib borish mavzu mohiyatini teran anglashga yordam beradi.

Azaldan, inson hayotida oilaning o'rni muhim bo'lib, bola shaxs sifatida shakllanishi, jamiyat hayotida farzandning ijtimoiy rolini belgilashda, ham ma'nau ham jismonan yetuk inson bo'lib voyaga yetishida oilaning o'rni muhim bo'lgan. Oila va oilaviy munosabatlarni o'rganish asnosida jamoada o'z o'rniga ega bo'lib kelgan yoshi ulug'larning – bobo, buvi va ota-onalarning oiladagi mavqei ko'plab turkiy xalqlar qatori turmanlarda ham nihoyat darajada katta bo'lgan. Keksa avlod azaldan oiladagi farzandlarni tarbiyasi ma'sul bo'lib kelganlar va ular xonadondagi turli ijtimoiy muammolarni hal qilishda muhim o'rin tutganlar. Garchi turkman oilalarida asosiy qarorlar ota tomonidan qabul qilinib kelingan bo'lsada, lekin, oilaning boshqa a'zolaridan, ayniqsa, keksa yoshdagi bobo-buvilarning ham albatta fikrlari so'ralgan. Farzand mustaqil hayotga qadam qo'ygan bo'lsada, oiladagi muhim vazifalarni bajarishda, ya'ni, yangi imorat qurish, qachon va qaerga chorva mollari bilan ko'chish, chorva mollarini sotish, to'y va marosimlarni o'tkazish kabi masalalarda ota-onalari maslahati bilan ish tutgan. Oiladagi farzand alohida xo'jalik bo'lib, ko'chib chiqmaguncha, ayoli bilan otasining uyida iste'qomat qilib kelgan. O'g'ilning oilasi vaqt o'tishi bilan to'la iqtisodiy mustaqil bo'lganidan so'ng, otasining xonadonidan ro'zg'ori uchun kerak bo'ladigan oziq-ovqat va turli asbob-anjomlarni olishdan o'zini tiygan. Lekin, shunga qaramay, barcha muhim qarorlarni qabul qilishda, u otasi bilan maslahatlashib, uning roziligini olish orqali shu ishga qo'l urgan. Otaning o'g'illariga bo'lgan munosabatlarida nafaqat ota-o'g'il o'rtasidagi munosabat, balki o'g'ilning mehnati katta iqtisodiy ahamiyatga ega ekanligini ham ko'rsatish mumkin[2,97].

XX asrning boshlariga qadar turkmanlar katta patriarxal oila bo'lib, bitta umumiy ro'zg'or atrofida uyushgan holda yashab kelganlar. Aholi orasida "umumiy ro'zg'or", "ro'zg'or bir", "qozon bir" kabi atamalar keng qo'llanib kelingan bo'lib, bir urug'ning oila a'zolari umumiy o'choqda pishirilgan ovqatdan tanavul qilganlar. Hattoki, o'g'il oilali bo'lib, oila a'zolari bilan yangi qurilgan (ko'p hollarda otasi uyiga yaqin) uyga ko'chib o'tgan bo'lsada, ayoli va farzandlari bilan birga, doimo ota xonadonida yozilgan dasturxondan taom tanavul qilib kelish odat bo'lgan. Dasturxon atrofida umumiy oilaga tegishli muammolar muhokama qilinib, kelgusida qilinishi kerak bo'lgan ishlar rejalashtirilgandan so'ng, farzand oilasi bilan tunash uchun o'z uyiga qaytib borgan. Uylangan farzandlar ota-onasidan alohida mustaqil holda istiqomat qilib kelgan bo'lsalarda, kun davomida yoki oy davomida topib kelgan daromadlarining asosiy ulushini o'z ota-onalariga doimiy ravishda berib kelganlar. O'g'ilni yoki oila a'zolarining pulga ehtiyojlari sezilgan vaqtda, ularga ota-onalar tomonidan yordam berib turilgan[3]. Aslida turkmanlarda *öylenmek* (uylanmoq) so'zi "alohida uyga ega bo'lish", "alohida xonadonni boshqarish" degan ma'noni anglatib kelgan bo'lsada[8,12], uylangan yigit oilasini to'liq iqtisodiy ehtiyojlarini

ta'minlay ololmaganligi, kelin tug'ilgan farzandlarni voyaga yetkazishda qaynonasini yordamiga doimo ehtiyoj sezib kelganligi sababli, yigit oilasi bilan ko'p vaqtini ota uyida o'tkazgan.

Turkmanlar orasida mavjud bir rivoyatga ko'ra o'tmishda Zarafshon daryosi bo'yida yashagan xider eli turkmanlari 13 ta qozonga bo'lingan bo'lib, qozon atrofida qarindosh urug'lardan tashkil topgan katta patriarxal oila jam bo'lgan. Qozon a'zolari *kazanbir* deb aytilgan. Bu atama *gazanbir* shaklida o'troq va yarim o'troq turkman qabilalari orasida keng tarqalgan. Yozma manbalarda ta'kidlanishicha, dastlab qozonga 10 tadan 35 tagacha oila kirib, uni shu urug'ning yoshi katta kishisi boshqargan[9,5]. Darhaqiqat, keyingi davrlarda, ya'ni, XX asr o'rtalariga qadar turkmanlarning qozon yetakchilarining o'rni jamoa hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan bo'lib, yer-mulk masalalari, suv taqsimoti, ariqlarni tozalashda mavsumiy hasharlar uyushtirish, oilaviy kelishmovchiliklarni hal qilish va shunga o'xshash boshqa muhim ishlarni ular o'z nazoratiga olganlar. Qishloqda yashab kelgan ayrim turkman xonadonlarida 30 nafardan 60 nafargacha oila a'zolari soni bo'lib[12,46], farzandlarni tarbiyasi bilan bog'liq ayrim masalarni hal qilishda oila yetakchilari o'zlariga tegishli urug' vakili ya'ni yaqin qarindoshlari bilan maslahatlashgan holda ish tutgan. Ayniqsa, oila sha'ni bilan bog'liq masalalarni hal qilishda urug' yetakchisi yoki qavm-qarindoshlardan tashqari insonlar bilan maslahatlashish noto'g'ri qaror deb bilganlar. Oila siri va u bilan bog'liq muommolarni begona insonlar tez fursatda boshqalarga tarqatadi, undan o'z maqsadlari yo'lida foydalanishlar mumkin degan qo'rquv bo'lgan. Oila-jamoa bilan bog'liq munosabatlar qavm-qarindoshlar tomonidan hal qilinib kelingan bo'lib, unda asosiy rol ni urug'ning kekxa a'zolari o'ynagan.

Ilgari turkman urug'lari o'zida 10-15 qarindosh oilalarni birlashtirib, 3-5 avlod vakillaridan iborat bo'lgan va avlodlarining birini nomi bilan atalgan[2,75]. Urug' vakillari ichidagi ishonch har doim yuqori o'rinda bo'lib kelganligi bois turkmanlar qizlarini turmushga berish yoki o'g'illarini o'ylantirishlaridan oldin birinchi o'rinda urug'dagi kekxa avlod vakillari bilan maslahatlashgandan so'nggina qaror qabul qilganlar[4]. Bugungi kunda ham bunday odatlarga amal qilinib kelinayotgan bo'lib, turkman xonadonlarida uy-joylar yoki ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan inshootlar qurishda, xo'jalik uchun zarur bo'lgan yangi ariq yoki ko'priklar qurishda, balog'atga yetgan yigitni uylantirish va qizni turmushga uzatishda ota-onalar oila a'zolarini fikrlarini so'rash bilan birga, o'zlariga yaqin kekxa yoshli kishilarni maslahati bilan ish tutib kelmoqdalar.

XX asr o'rtalaridan boshlab turkman oilalarida iqtisodiy o'zgarishlar yuz berib, shu davrdan boshlab aksariyat oila a'zolar qishloq xo'jaligida mehnat qilishi, sanoat korxonalarida xizmatchi, jamiyatning turli soha-bo'g'inlarida faoliyat yuritib kelganliklari bois katta patriarxal oilalarning bo'linishiga sabab bo'lgan. Qolaversa, xonadon a'zolari ichida xususiy mulkka bo'lgan ehtiyojni kuchayib borganligi, sobiq sovet hukumatining zo'rlik bilan kollektivlashtirish siyosatining o'tkazishi natijasida katta patriarxal oilalar bo'linib ular o'rnida kichik oilalarning paydo bo'lishiga olib kelgan[7,91]. Bu bo'linish jarayoni qisqa fursat ichida amalga oshirilgan deb bo'lmaydi. Chunki, uzoq yillar davomida urug' vakilarning ro'zg'ori, turmush-hayoti, orzu-istaklari, tashvishlari bir bo'lganligi bois, katta patriarxal oilaga xos ayrim an'analar keyingi davrlarida ham saqlanib qolgan. Katta patriarxal oilalarning bo'linishi oldinroq yuz bergan bo'lsada, uning a'zolari o'rtasida hozirga qadar ayrim xo'jalik ishlarini birgalikda maslahatlashgan holda bajarish davom etib kelmoqda.

Hozirda turkmanlar atrofida aholi bilan oila-nikoh munosabatlariga qizg'in kirishganliklari natijasida turkmanlarning oilaviy qadriyatlarini bir qator o'zgarishlarga uchradi. Ayniqsa, turkmanlar orasida oila a'zolari va qavm-qarindoshlariga murojat qilish borasida ham o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. Masalan, o'tgan asrning 70-80 yillariga qadar Buxorodagi turkmanlar onasini *ija*, akaga *og'a*, otasining ayol singlisiga ya'ni ammasiga *becha*, onasining singlisi, xolasiga *deza*, *doyi* deb tog'agasini chaqirgan bo'lsa, akasi kabi amakisiga *og'a*, kelinlar qayni ukasi *yugijiga*, qayni singliga esa *baldiz* deb murojaat kilganlar[5]. Bugungi kunda esa mahalliy aholi bilan yaqinlashuv, turkmanlar orasida qavm-qarindoshlarini bunday nom bilan chaqirilish hamma hududlarda ham saqlanib qolmagan. Lekin, turkmanlar uyushgan holda istiqomat qilib kelayotgan va salmog'i jihatdan birmuncha ko'p bo'lgan, Olot, Kogon, Buxoro

50 tumanidagi aholi hozirda ham tog‘asini *doyi*, amakisini *og‘a* onasiga *ija* deb atalishi uchraydi. Shuningdek, ushbu hududlardagi ayrim turkmanlar yoshi katta va o‘zlariga yaqin tutgan insonini ham *doyi* yoki *og‘a* deb murojaat qilishadi. Turkmanlar har doim mehmonni kutib olishda mehmonnovozlik bilan xush kelding *do‘g‘onim* (tug‘ishgan inim, ukam) deb so‘rashib, uyiga taklif qilishganlar[11,10]. Bugungi kunda ham ayrim turkman oilalarda mehmonni uyga chorlash vaqtida *do‘g‘on* tushunchasini qeng qo‘llab kelmoqdalar. Uyga kelgan mehmon oila a‘zolari uchun begona inson bo‘lsada, mehmonni o‘zlarini qondosh ukalaridek yaqin tutib, *do‘g‘onim* deb ularga iltifot ko‘rsatish odati bor.

Buxoroda istiqomat qilib kelayotgan o‘zbeklar va boshqa millat vakillari o‘zlari uchun begona bo‘lgan kishilarni birinchi marotaba ko‘rgan vaqtlarida, ularga nisbatan *sensiragan* holda murojaat qilishni hurmatsizlik deb bilganlar. Lekin, turkman oilalarida esa *sensirash* o‘zaro yaqinlikni, bir-birlariga nisbatan hurmatni, birodarlikni, qondoshlikning ramzi hisoblangan. Shuning uchun, bu odat o‘tgan asrning 50-yillarigacha saqlanib kelgan[6]. Hatto, XX asrning 20-30 yillarigacha turkmanlar oilalarida aka, opalariga qolaversa, ota va onalariga nisbatan ham *sensirab* murojat qilish holatlari ko‘p kuzatilgan. Ular uchun biror shaxsga *sen* deb murojat qilish yaqinlikni, *siz* deb murojat qilish esa begonalikni belgisi bo‘lib hisoblangan. Hozirgi davrda ham turkmanlarga tegishli bunday o‘ziga xos odatlar o‘z holicha bo‘lmasada, ayrim elementlari saqlanib kelayotganligining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Xususan, Olot, Qorako‘l tumanidagi turkman oilalarida tarbiya topgan aksariyat yoshlar, voyaga yetgunga qadar, aka va opalariga *siz* deb murojat qilishga odatlanib kelgan bo‘lsalar, ulg‘ayganlaridan so‘ng esa aka va opalariga hurmat ma‘nosida, ularni o‘zlariga yaqin inson ekanliklarini bildirish uchun, *sensirab* bir-birlari bilan muloqot qilishadi.

Xulosa. Faqat bunday murojaat qilish odati oiladagi aka va opaga nisbatan ko‘proq qo‘llanilib kelmoqda. Katta o‘g‘ilning o‘z onasiga *sensirab* gapirishi ayrim turkman oilalarda bugungi kunda ham saqlanib qolgan bo‘lib, bu odobsizlik deb hisoblanmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirov A. O‘zbek xalqining qadimiy e‘tiqod va marosimlari. T.: “Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxona”, 2007. –B. 270.
2. Ann Arbor. Museum of anthropoge, university of Michigan. № 58. The yomut Turkmen: A study of social organization among a sentral Azian turkis-speaking population. 1975. The universitu of Michigan. –P. 187.
3. Dala yozuvlari. Buxoro viloyat, Peshku tuman, Zaxkash qishlog‘i. 2021 yil
4. Dala yozuvlari. Buxoro viloyat, Peshku tuman, Zaxkash qishlog‘i. 2023 yil
5. Dala yozuvlari. Buxoro viloyat, Kogon tuman, Oqchamamat qishlog‘i. 2023 yil.
6. Dala yozuvlari. Buxoro viloyat, Olot tuman, Chovdur qishlog‘i. 2023 yil.
7. Iskandarov Sh. O‘zbekiston arablari etnomadaniy identikligining shakillanishi va transformatsiyasi. Tarix fan. dokt. ...diss. – Toshkent, 2019. –B. 188.
8. Muxammetberdiev K., Orazg‘ilyojov Ya. “Turkmenistanym tarixyndan materiallar”. Ashgabat-1997. –B. 198.
9. Malikov. A.M. Turkmeny rodov Xizr-eli i Chandir doliny Zerafshana: istoriya i obychai. <http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/Malikov.....2...13.pdf> 2013. –S. 5.
10. Payzieva M. Toshkent shahri o‘zbeklari oilaviy marosimlarida jamoa an‘analarining o‘rni // O‘zbekiston tarixi. № 2. 2008. -B. 75.
11. Sadridin Ayniy. Qullar romani.-T.: “Badiy adabiyot”, 1964. –B. 472.
12. Tolstova S., Jdanko T., Abrazona S., Kislyakova N. Народы Средней Азии и Казахстана. Москва, Издательство академии наук СССР, 1963. –S. 153.